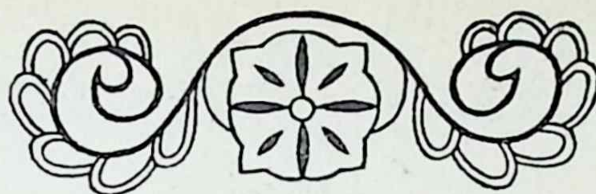

ТАПКЫР КЫЗ

1960

ТАПКЫР КЫЗ

ӘКИЯТЛӘР

ТАТАРСТАН КИТАП НӘШРИЯТЫ
Казан 1960

— Әй хайван, яхшы очрадың әле, бик симез дә икәнсең, мин сине ашыйм,— дигән. Үгез каушап калмаган:

— Бүре абзый, ашасаң ашарсың, мин каршы килмим. Менә минем колагымда бер сәгать бар, шуны элек читкә алып куй, ватылып әрәм булмасын, аннан соң ашарсың,— дигән.

Бүре каршы килмәгән. Сәгатьне алып куйыйм дип үгезнең колагына таба килә башлаган. Үгез чамалап кына торган да, бүрене мөгезләре белән эләктереп, баш аркылы чөеп җибәргән. Бүре бөтерелә-бөтерелә барып төшкән. Үгез койрыгын селти-селти чапкан. Бүре бераз яткач, торган да улап җибәргән: «У-у... у ач калдым... үгезнең колагында сәгать булганын каян күргәнең бар...» Шуннан соң бүре, салмак кына атлап, авылга таба киткән.

Авылда инде халык йоклаган булган. Бүре авыл башындагы бер кешенең абзарына барып кергән. Ул абзарда бер кәҗә генә тора икән. Бүре кәҗәгә:

— Кәҗә сеңелем, мин сине ашарга килдем,— дигән.

Кәҗә, сакалларын селкеп, бераз уйлап торган да:

— Бүре абзый,— дигән,— ашасаң ашарсың, мин һич тә каршы килә алмыйм. Үзең беләсең, мин юаш хайван, тик син ашаганчы, мин үземнең бер эшемне генә үтәп калыйм, аннан соң ашарсың,— дигән.

— Нинди эш ул тагын?— дип җикеренгән бүре.

Кәҗә мескенләнеп кенә болай дигән:

— Безнең авылның мәзине үлде. Мин шуның урынында калдым. Мин тиз генә, абзар түбәсенә менеп, азан әйтеп төшим. Аннан соң ашарсың,— дигән. Бүре каршы килмәгән. Кәҗә абзар түбәсенә менгән дә: «Мул-ла-га-ли-и... Мул-ла-га-ли-и...» дип кычкыра башлаган. Кәҗәнең хуҗасы Муллагали исемле икән. Ул тиз генә өеннән тимер сәнәк күтәреп чыккан да бүрене куа башлаган. Бүре, кая керергә урын тапмыйча, урманга таба качкан.

Аптырап йөри торгач, бүре авыл очындагы тегермәнгә барып чыккан. Тегермәндә ул бер кешене дә очратмаган. Анда бары тик хәйләкәр төлке генә булган. Бүре төлкегә әйткән:

— Төлке туган, бик яхшы очрадың әле. Өч көннән бирле инде тамагыма бернәрсә дә капканым юк. Хәзер нәрсә туры килсә, шуны ашыйм, дигән сүзем бар. Без синең белән бер урманда торсак та, мин сине бүген барыбер ашыйм инде,— дигән. Төлке бүрегә әйткән:

— Әй бүре абзый, син бит урмандагы җәнлекләрнең патшасы. Матурларның матуры, акыллыларның акыллысы. Синең сүзгә каршы килү мөмкинме соң?! Тик менә шунысы бар. Мин бит монда хәзер укытучы булып эшлим. Төрле җәнлекләрнең балаларын укытам. Әгәр дә син мине ашасаң, ул вакытта минем укучыларым надан калалар бит. Мин сиңа бик яхшы бер киңәш бирәм. Син ач булсаң, мин синең тамагыңны туйдырырмын. Менә синең дә балаларың бар. Алар укымыйча надан калмасыннар. Син аларны миңа китер. Мин аларны укырга-язарга өйрәтермен. Картайган көнеңдә үзең дә миңа рәхмәт әйтерсең,— дигән. Бүрегә он салып биргән, бүре онны ялап туйган да, шунда ук өенә кайтып, балаларын төлкегә укытырга китергән.

Бүре кайтып киткәч, төлке ашыйсы килгән саен моның балаларын берәм-берәм тотып ашап бетергән. Бераз вакыт үткәч, бүре тегермәнгә килгән дә:

— Балаларымның хәлен белеп кайтыйм әле, дип килдем. Ничек укыйлар, бик шаярмыйлармы?— дип төлкедән сораштыра башлаган. Төлке бик ялагайланып кына болай дигән:

— Бик хуш килдең, бүре дус,— дигән, — балаларың айһай зирәк булып чыктылар, бик шәп укыйлар. Хәзер укырга да, язарга да өйрәнеп киләләр. Үзләре хәзер генә су буена уйнарга, гимнастика дәресенә киттеләр. Мин аларны хәзер алып кайтырмын, син менә монда он ялый тор,— дигән. Шулай дигән дә тегермән ташы өстенә он салып биргән. Бүре тыныч кына он яларга тотынган. Ул арада хәйләкәр төлке, иплэп кенә чыккан да, тегермәннең арыгын ачып җибәргән. Тегермән ташы шундук бик кызу әйләнә башлаган. Таш өстендә он ялап торган бүре бөтерелә-бөтерелә тегермән стенасына барып бәрелгән. Ул арада төлке инде үз юлына сызган.

Бүре, бик озак хушсыз ятканнан соң торган да, тегермән янындагы тау башына менеп: «У-у-у... ач та калдым..., баларсыз да калдым..., дөньяда төлкенең укытучы булганын каян күргәнең бар»,— дип, сузып-сузып улаган да урманга таба юл алган.

Ач бүре, аптырап йөри торгач, тагын төлкене очраткан. Төлке бер печән кибәне төбендә бик тәмләп кенә ит ашап утыра икән. Бүре, төлкене күрү белән үк:

— Әһә, алдакчы, эләктеңме? Хәзер мине хәйләләп котыла алмассың инде,— дип, тегеңә таба килә башлаган. Төлке бүре янында тагын ялагайланырга тотынган:

— Әй бүре абзыкаем! Мин синең сүзләреңә каршы килмим бит. Тик мине ашап кына тамагың туймас шул. Мин үзем дә синең кебек күп вакыт ач йөрим ич. Итемнең дә тәме булмас, коры сөяк кенә булыр. Син минем итемне ашаганчы, сарык ите аша. Төлке шулай дип, кибән астыннан бер калҗа сарык ите чыгарып биргән. Бүре аны кабып та йоткан.

— Әгәр аз дип әйтсәң,— дигән төлке хәйлә корып,— әнә теге сарыкларны кибән янына куып китерермен. Теләгәнең үзең тотып ашарсың,— дигән. Тау буенда сарык көтүе утлап йөри икән. Сарыкларны күргәч, бүренең күзләре кызган. Төлкенең тәкъдименә берсүзсез риза булган ул. Ә төлке аңа болай дигән:

— Алайса син, шушы кибән башына мен дә печәнгә күмелеп утыр. Юкса сарыклар сине күреп куркырлар, килмәсләр. Ә мин аларны тиз генә кибән янына куып китерермен. Алар кибән янына килеп печән ашарга тотынгач та, син кибән өстеннән төшәрсең дә теләгәнеңне тотып ашарсың,— дигән.

Бүре шатлана-шатлана кибән башына менеп яшеренгән. Аның яшеренүе булган, төлке печән кибәненә ут төртеп җибәргән. Печән чатыр-чотыр яна башлаган. Бүре, кибән янган тавышны ишетеп, үз-үзенә: «Әнә киләләр, аяк тавышлары да күп ишетелә. Менә тамак туя!»— дип шатланып печәнгә тагын да тирәнрәк күмелә икән. Ул арада ут бүрене бөтенләй үк камап алган. Мескен бүре ялкын эченнән көчкә генә ко-

тылып чыккан. Ләкин тәнендә бер генә бөртек тә йоны калмаган, көеп беткән. Шәрә бүре, артына карый-карый, урманга таба чапкан. Шулай чабып барганда, күрше авылдан кайтып килүче бер тегүчене очраткан. Бүре тегүчегә:

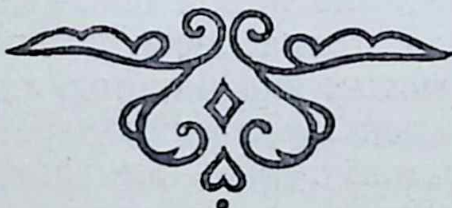
— Әй кеше, яхшы очрадың әле. Менә бер атналап инде, тамагыма бернәрсә дә капканым юк. Мин сине хәзер ашыйм,— дигән. Тегүче бер дә аптырап калмаган,— бүрегә әйткән:

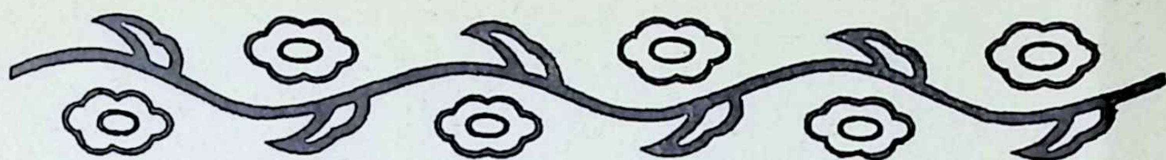
— Ашасаң ашарсың, сиңа каршы килеп булмас,— дигән,— тик менә сиңа карап торам да кызганам үзеңне: йоның бер дә калмаган икән, ә бит озакламый салкын кыш җитә. Ул вакытта болай шәрә килеш яшәве сиңа бик кыен булыр. Мин үзем бик оста тегүче, каршы килмәсәң, сиңа шушы билбавымнан бик яхшы бер бишмәт тегеп бирер идем. Аннан соң ашасаң ашарсың. Тамагың да туяр, өстең дә бөтәер.

Шулай дигәч, тегүче бүрегә бишмәт үлчәргә керешкән. Бүре каршы килмәгән. Тегүче бүренең койрыгыннан урап тоткан да, кулындагы тимер аршины белән:

— Бер аршин... ике аршин... өч аршин...— дип, тегенең кабыргаларын бик әйбәтләп саный башлаган. Бүре, кабыргалары авыртуына түзә алмыйча:

— Я җитәр инде, тегүче абзый. Бик озын булмасын, мин бит бик күп җирләрдә йөрим. Артык озын булса, итәкләре пычранып әрәм булыр,— дип, тегүчегә ялына башлаган. Тегүче аның ялынуына карамаган, бүренең кирәген биргән дә биргән. Ахырда шәрә бүре хәлдән таеп җиргә егылган, ә тегүче көлә-көлә үз юлына киткән.

КЕМ КӨЧЛЕ?

Борын-борын заманда булган икән, ди, бер кеше. Бу кешенең исеме Нарый булган, ди, кесә төбе тар булган, ди, тар булса да, бер пот тары сыя торган булган, ди.

Көннәрдән беркөнне Нарый чыгып киткән, ди, юлга. Барган да барган, ди, бу. Бара торгач, барып кергән, ди, ялтырап торган боз өстенә. Боз өстенә барып та кергән, аягы таеп, әйләнеп тә төшкән. Шул чакны бөтен тарысы чәчелеп тә киткән моның. Ачуланып сикереп торган да, Нарый бозга әйткән:

— Боз, син нидән көчле болай?— дигән.

— Көчле булсам,— дигән боз,— мине кояш эретә алмас иде.

— Кояш, син нидән көчле?— дигән Нарый.

— Көчле булсам, мине болыт капламас иде.

— Болыт син нидән көчле?

— Көчле булсам, мине яңгыр тишеп чыкмас иде.

— Яңгыр, син нидән көчле?

— Көчле булсам,— дигән яңгыр,— мине җир сеңдермәс иде.

— Җир, син нидән көчле?

— Көчле булсам, мине үлән тишеп чыкмас иде.

— Үлән, син нидән көчле?

— Көчле булсам, мине сыер ашамас иде.

— Сыер, син нидән көчле?

— Көчле булсам, мине пычак кисмәс иде.

Хәзер пычактан сорый инде Нарый:

— Пычак, син нидән көчле?— ди.

— Көчле булсам, мине ут эретмәс иде.

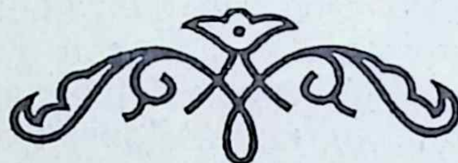
— Ут, син нидән көчле?

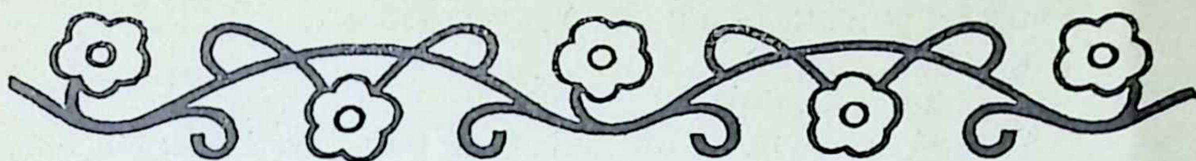
— Көчле булсам, мине су сүндермәс иде.

— Су, ә син нидән көчле?

— Көчле булсам, мине кеше җиңмәс иде, ә ул мине җиңә, тегермәннәр әйләндерергә җигә!— ди су.

Шуннан соң Нарый, кешедән дә көчле нәрсә юк икән дип, үз юлына китә, шуның белән әкият тә бетә.

ЗИРӘК КАРТ

Элек заманда булган, ди, бер явыз патша. Ул җитмеш яшькә җиткән кешеләрне, «барыбер эшкә ярамыйлар» дип, үтертә торган булган, ди. Бер егетнең булган җитмеш яшьлек атасы. Бу егетнең атасын бер дә үтертәсе килмәгән, ди. Ул аны байтак вакытлар яшереп асраган, ди.

Егет көн саен атасы янына керә икән. Атасы моннан:

— Нихәл, улым, дөньяда ниләр бар?— дип сорый икән. Егет күргәнен-ишеткәнен барын да сөйләп бирә икән.

Шулай беркөнне егет урманнан кайткан да этисе янына кергән.

— Нәрсәләр күрдең, улым, ниләр ишеттең?— дигән этисе.

— Әти,— дигән егет,— патша үзенең вәзирләре белән су буена төшкән. Су төбендә җем-җем итеп гәүһәр ялтырый. Шуны су төбенә төшеп эзлиләр — таба алмыйлар, менгәч карыйлар, тагы су төбендә ялт итеп күренеп тора. Шуңарга бик аптырадылар. Патшаның вәзирләре дә моның хикмәтен белә алмадылар,— дигән.

— Әй улым,— дигән карт,— анда берәр агач үсеп утырмыймы соң?

— Бер өянке үсеп утыра анда, гәүһәрне шуның тирәсендә эзлиләр дә инде,— дигән егет.

— Өянке башында кош оясы да бармы?

— Бар.

Шуннан соң этисе әйткән:

— Алайса, ул гәүһәр кош оясындадыр. Суға шуның шәүләсе генә төшкән булыр,— дигән.

Иртәгесен патша кешеләре яңадан су буена баралар. Карасалар, күрәләр болар, гәүһәр су төбендә җем-җем ялтырап ята, боларның суга чумулары була — гәүһәр тагын юкка чыга. Таба алмыйча, тагын аптырап кайтып китәләр. Болар таба алмагач, егет патша янына бара да әйтә:

— Падишаһым-солтаным, бер сүз сөйләр идем мин сиңа,— ди.— Бу гәүһәр су төбендә түгелдер, су буенда өянке бар, өянке башында оя бар, шул ояда булырга кирәк, шуны менеп карыйк әле,— ди.

Патшаның менүчеләре күп була, тиз генә агач башына менеп китәләр дә каз йомыркасы кадәр гәүһәрне алып та төшәләр. Патшаның исе китә моңарга. Вәзирләрен бик орыша инде бу:

— Үзегез укыган кешеләр, үзегезнең шул авыл малае кадәр дә акылыгыз юк,— ди.

Ә егеттән сорый:

— Моны сиңа кем өйрәтте?— ди.

— Үзем белдем,— ди егет.

Вәзирләрнең бу егеткә бик ачулары килә. Егет алардан өстен чыкты бит инде. Хәзер вәзирләр егет өстеннән патшага әләкләп, аны ничек булса да үтертмәкче булалар. Үтертмәкче булалар да патшага барып әйтәләр:

— Ул,— диләр,— миңа нәрсә күрсәтсәләр дә беләм,— дип әйтә. Без аңа ике айгыр күрсәтик. Икесе дә бертөсле, икесе дә бертигез булсын. Авызларын да ачып карамасын, яннарына да килмәсен, кайсы карт, кайсы яшь икәнлеген читтән торып кына белсен ул егет,— диләр.

— Ярый,— ди патша. Шуннан соң егетне чакыртып ала да әйтә:

— Иртәгә килерсең, без сиңа шундый-шундый ике айгыр

күрсәтербез, син шуларның кайсы карт, кайсы яшь икәнлеген белерсең,— ди.

Егет, бик кайгырып, «ярар», дип кайтып китә. Кайткач, атасы янына керә.

— Улым, нихәл?— ди атасы.

— Әти,— ди бу,— гәүһәр, син әйткәнчә, кош оясында булды,— ди.— Тик патша миңа бүген тагын шундый-шундый мәсьәлә бирде әле,— ди.

— Әй улым,— ди атасы,— аның өчен хәсрәтләнмә, ул берни түгел,— ди.— Иртәгә барырсың, ике айгыр китерерләр. Аларның картын-яшен шуннан белерсең: яшь айгыр ерактан ук тузгып, уйнаклап килер, ә карт айгыр башын борып, яшь айгырга юл биреп китәр,— ди.

Егет иртүк торып бара. Вәзирләре белән патша да килә. Болар ике айгыр китерәләр, икесе дә бертөсле, икесе дә бертигез.

— Моның кайсы карт, кайсы яшь?— диләр егеткә.

Ике айгыр ике яктан кара-каршы киләләр. Яшь айгыр әллә каян тузгып, уйнаклап килә, карт айгыр башын иеп кенә уза. Егет әйтә:

Менә бусы карт айгыр, бусы яшь айгыр,— ди.

Бу егет моны да белде бит инде. Хәзер икенче көнгә моңа тагы бер мәсьәлә хәстәрлиләр. Шоп-шома итеп юнылган ике бүрәнәне күрсәтәләр дә:

— Шушы агачларның кайсы башы оч, кайсы башы төп була, шуны бел,— диләр.

Егет бик хәсрәтләнеп кенә кайтып китә. Кайткач, тагын әтисе янына керә.

— Улым, бүген ниләр күрдең?— ди карт.

— Әти,— ди егет,— айгырны белдем, син әйткәнчә булды,— ди. Миңа тагын мәсьәлә биреп җибәрделәр бит,— ди. Бертигез юнган ике агач, тышыннан бернәрсәсе дә беленми, шуның кайсы башы оч, кайсы башы төп икәнен белергә кушалар,— ди.

— Әй улым, кайгырма юкка,— ди атасы.— Син ул

агачларны суга салырга куш. Суга салгач, оч башы өскә калкыбрак, төп башы төпкә батыбрак торыр,— ди.

Иртәгесен егет торып китә. Барып керә. Моңа шоп-шома итеп юнылган ике агачны әзерләп тә куйганнар.

— Менә сиңа ике бүрәнә, юнып та карама, күтәрмә дә, кайсы башы оч, кайсы башы төп икәнен болай гына бел,— диләр.

Егет:

— Суга салып карагыз әле,— ди.

Суга салалар, бүрәнәләрнең бер башы бата, икенче башы өскә калка. Егет әйтә:

— Менә бу башы оч, бусы төп була,— ди.

Тагын белде бит инде бу. Патша бик гаҗәпләнә моңа. Гаҗәпләнә дә егеттән сорый:

— Моны сиңа кем өйрәтте?— ди.

Егет әйтә:

— Үзем белдем,— ди.

— Юк, син әле моны белерлек түгел, яхшылык белән әйтмәсәң, мин сине астырам,— ди патша.

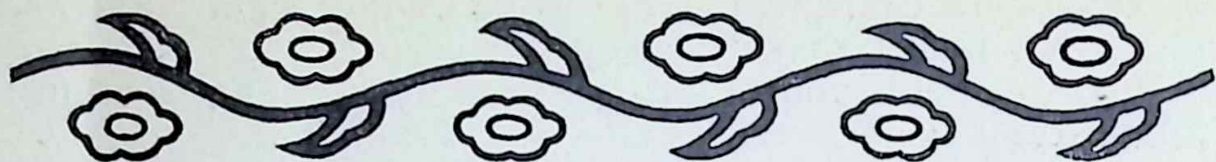
Егет әйтмичә булдыра алмый:

— Минем җитмеш яшьлек әтием бар, мин аны үтертмичә яшереп асрыйм, миңа шул акыл бирә,— ди.

Шуннан соң патша әйтә:

— Яхшы, дөньяда картлар да кирәк икән, картлардан башка дөнья бармый икән. Моннан соң картларга тимәскә,— ди.

ТАПКЫР КЫЗ

Бер шәһәргә биш чакрым җирдә, бер авылда яшәгән, ди, бер карт. Иген икмәгән, җигә торган ике үгезе, унбиш яшьләрендә бер кызы гына булган моның. Бабай көн дә урманнан бер йөк коры утын алып кайта икән дә базарга илтеп сата икән, шуның белән көн күреп тора икән.

Шулай көннәрдән беркөнне бабай бер йөк утын төяп шәһәргә бара. Утын базарына барып керсә, каршысына бер бай килеп чыга моның.

— Бабай, утыныңны сатасыңмы?— ди бай.

Бабай әйтә:

— Сатам,— ди.

— Ни хак?

— Биш тәңкә.

— Тулаем сатасыңмы?

Бабай әйтә:

— Тулаем,— ди.

Бай тулаем сатасыңмы, дип, өч рәт әйттерә дә:

— Әйдә җитәклә үгезеңне, акча өйдә,— ди.

Җитәләр болар. Байның ишек алдына барып керәләр. Ишек алдына барып кергәч, хуҗа капканы ябып куя. Аннары өйгә кереп, биш сум акча алып чыга да бабайга бирә.

— Бабай, эшең бетте, әйдә йөгер,— ди. Шулай дип ба-

байны кече капкадан җитәкләп чыгармакчы була. Бабай әйтә:

— Утынны бушатыйм, үгезне алып китим,— ди.

Бай әйтә:

— Үгез, арба синеке түгел, мин тулаем алдым,— ди.

Бабай әйтә:

— Мин риза түгел, әйдә казыйга,— ди.

Җитәләр болар казыйга.

Барып кергәч казый сорый:

— Ни йомыш белән килдегез?— ди.

Бабай әйтә:

— Мин моңа утын саттым, үгезне, арбаны бирми,— ди.

Казый байга әйтә:

— Нигә бирмисең?— ди.

Бай әйтә:

— Тулаем алдым мин, ди, өч рәт әйттердем мин аннан,— ди.

Казый бабайга әйтә:

— Тулаем сатам дип, өч мәртәбә әйттеңмени?— ди.

— Әйттем шул,— ди бабай.

— Алай булгач, бабай, гаеп итмә, мин гадел хөкем итәм, утының, арбаң, үгезең — байныкы була,— ди казый...

Бабай, биш тәңкәсен тотып, елый-елый кайтып китә. Әтисенең елап кайтканын кыз тәрәзәдән күреп ала да:

— Әти, ни булды сиңа?— дип каршы чыга. Өйгә керәләр болар. Кергәч, кыз хәлне сораша, ә бабай әйтә:

— Бер бай мине алдады, утыным, арбам, үгезем биш тәңкәгә китте, казый да аның сүзен дөресләде,— ди.

— Әти, кайгырма,— ди кыз,— безнең бер үгез тагын бар бит әле, ди. Бүген утын төяп төш тә, иртәгесен мине алып барырсың, үзем сатулашырмын, син читтәрәк торырсың,— ди.

Бабай үгезне җигеп, урманга менеп, коры утын төяп төшә. Иртәгесен кызны утыртып, базарга китә бу. Утын базарына кергәч, бабай читтәрәк йөри. Кыз янына теге бай килеп чыга.

— Кызым, утынны сатасыңмы?— ди.

— Сатамын, хакы биш тәңкә,— ди кыз.

Теге әйтә:

— Тулаем сатасыңмы?— ди.

Кыз әйтә:

— Тулаем, тулаем,— ди.

Бай әйтә.

— Әйдә өйгә, акчаны өйдә бирермен,— ди.

Өенә киттәләр; ишек алдына кергәч, бай капканы яба да өйгә кереп, биш сум акча алып чыга. Алып чыга да кызга:

— Мә!— дип кулын суза.

Кыз, байның кулыннан ныгытып тота да:

— Бу акчаны кулың белән бирдеңме?— ди.

Теге әйтә:

— Кулым белән,— ди.

— Кулың беләнме?

— Кулым белән.

Өч мәртәбә әйттерә кыз да. Шуннан соң бай кулын тартып алмакчы була, кыз җибәрми.

— Кулың минеке, риза булмасаң, әйдә казыйга,— ди.

Казыйга баралар болар җитәкләшеп. Казый болардан:

— Ни йомыш белән килдегез?— дип сорый.

Кыз әйтә:

— Утын саттым моңа тулаем,— ди.— Бу акчаны кулың белән бирдеңме дип әйткәч, кулым белән бирдем, диде. Өч мәртәбә әйттердем. Шулай булгач, кул минеке булырга тиешле, казый әфәнде,— ди.

Казый әйтә байга:

— Кулым белән бирдем, дип өч мәртәбә әйттеңме?— ди.

— Әйттем,— ди бай.

— Алай булгач, кулың бу кызныкы, хәзер төбеннән кисәм дә алып бирәм, кулыңны кызгансаң, мең тәңкә акча чыгарып сал,— ди казый.

Бай мең тәңкәне өстәлгә чыгарып сала, гарип каласы килми. Аннан соң әйтә:

— Бу акча янына тагын мең тәңкә салам, ялган сөй-

ләп кем җиңәр, җиңгән кеше алыр,— ди. Тагы мең тәнкә акча чыгарып сала да кызга әйтә бу.

— Әйдә, сөйлә,— ди.

Кыз моңа әйтә:

— Син сөйлә,— ди.

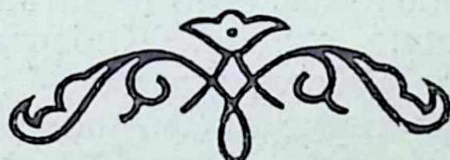
Бай:

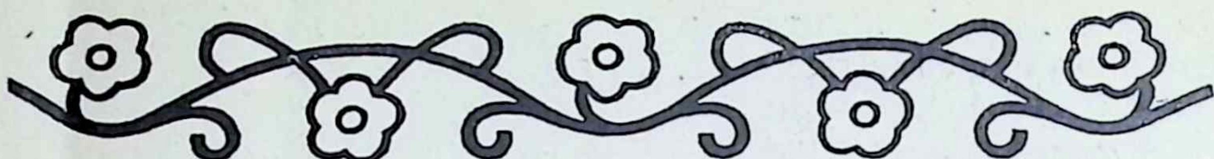
— Син сөйлә,— ди.

Кыз әйтә:

— Алайса, тыңлагыз, сөйлим, ди. Минем әти элек вакытта бик бай кеше булган, ди. Бохара ягында сату итеп йөргән, ди. Беркөнне әтинең атлары бер күпергә кергәч кенә бу бай, үзенең кешеләре белән күпер астыннан чыккан да атларны туктатып, әтинең малларын талаган, әтинең үзен үтереп, суга ташлаган,— ди. Кыз, шулай диюгә сикереп тора да:— атамның хакын аламын,— дип байга ябыша.

Бай ни әйтергә белми, каушый. «Үтермәдем, бу кыз ялган сөйли»,— дисә, бәхәсне оттыра; «үтердем» дисә, гаепле була. Бай ни әйтергә белмичә, түшенә суга да, үзенә үзе ачуланып, чыгып китә. Казый, ике мең тәңкәне җыеп ала да ак яулыкка төйнәп, яхшы ат җиктереп, рәхмәт белемеңә, дип, кызны авылына озата.

КЫЙНА, ӘТӘЧ

Әлек заманда бер авылда яшәгән, ди, ике туган. Олысының исеме булган, ди, Гали, кечесенең — Вәли.

Бер елны болар бер күл буена күп итеп борчак чәчкәннәр, ди. Яңгырлар явып торганга, борчаклары бик уңган, ди.

Менә көннәрдән бер көнне Вәли киткән борчак карарга. Барса, ни күзе белән күрсен, нәрсәдер борчак кузакларын ярып-ярып ашаган, ди. Кайтып хәлне абыйсына сөйләгән бу. Гали, итрәгесен иртүк барып, «нәрсә килер икән?»— дип саклап яткан. Менә бер заман басуга алтын кош килеп төшкән дә борчакны ашый башлаган. Егет тиз генә сикереп торган да кошны эләктереп тә алган. Алтын кош Галигә:

— Син мине тотма, җибәр. Җибәрсәң, сиңа бер җәймә бирәм. Бу җәймәгә: «Җәел, җәймә»,— дип әйтсәң, ул җәелеп, аңарда бик күп төрле ашамлыклар була,— дигән. Егет алтын кошны иреккә җибәргән, үзе җәймәне алган да кайтып киткән.

Егет бик тирләгән икән, кайтканда су коенырга уйлаган. Күл янында бер әби тора икән. Гали бу әбигә кереп җәймәне биргән дә:

— Әби, син бу җәймәгә: «Җәел, җәймә,— дип әйтмә, әйтсәң, ул сине үтерер,— дигән. Үзе су коенырга төшеп киткән. Бу киткәч үк, әби җәймәгә: «Җәел, җәймә»,— дигән. Шулай дигән икән, җәймәдә бик күп ашамлыклар күргән. Әби

моңа бик кызыккан да, егет килгәч, серле җәймә урынына аңа шундый ук бер җәймә биреп җибәргән.

Гали өенә кайткач энесенә әйткән: «Әтине искә алыйк, аш үткәреп, муллалар чакырыйк»,— дигән. Энесе Вәли шундук муллалар чакырырга чыгып киткән.

Ашка дигәч, муллалар йөгерә-йөгерә килгәннәр. Бөтенесе җыелып беткәч, Гали җәймәгә: «Җәел, җәймә»,— дигән. Җәймә җәелмәгән дә, ашамлыклар да булмаган. Муллалар ике туганны каргый-каргый кайтып киткәннәр.

Гали икенче көнне борчакны карарга энесе Вәлине җибәргән. Вәли дә басуга барып саклап утырган. Тагын теге алтын кош килеп борчакны ярып ашый башлаган. Вәли моны тиз генә тотып алган. Егет кулына эләккәч, алтын кош әйткән:

— Син мине тотма, мин сиңа алтын төкерә торган ат бирәм,— дигән. Бу атка: «Алтын төкер, ат»,— дигәч, ул. «Тукта»,— дигәнче, алтын төкерә,— дигән.

Вәли кошны очыртып җибәргән дә атны алып кайтып киткән.

Көн бик эссе икән, бу да су коенырга уйлаган. Атны әбигә кертеп тоттырган да:

— Әби, син бу атка: «Алтын төкер, ат»,— димә, шулай дип әйтсәң, ул сине тибеп үтерер,— дигән. Үзе су коенырга киткән.

Әби куркып өй түбәсенә менгән дә: «Алтын төкер, ат»,— дигән. Ат алтын төкерә башлаган. «Тукта» —, дигәч, туктаган.

Әби атны да икенче ат белән алыштырып куйган.

Вәли шул атны алып кайтып киткән дә эшне абыйсына сөйләп биргән. Абыйсы Гали, әти өчен алтын өләшик алайса, дип муллалар чакырырга чыгып киткән. Муллалар, алтын дигәч, узыша-узыша килгәннәр. Егетләрнең өйләренә тулганнар, өйгә сыймаганнары ишек алларында түгәрәкләнеп утырганнар. Вәли атны алып килгән дә: «Алтын төкер, ат»,— дигән. Ат алтын төкермәгән. Муллалар: «Икенче килмибез инде»,— дип боларны каргап, кайтып киткәннәр.

Гали өченче көнне борчакны сакларга тагын үзе киткән. Теге алтын кошны тагын тоткан бу. Кош аңа:

— Син мине тотма, мин сиңа бер әтәч бирәм. «Кыйна, әтәч»,— дигәч, ул кемне күрсә, шуны имгәткәнче кыйный, ә хуҗасына тими,— дигән. Гали әтәчне алып кайтып киткән.

Кайтканда бик нык эсселәгән дә су коеныргa теләгән. Әтәчне теге әбигә кертеп куйган:

— Син моны саклап тор, әби: «Кыйна, әтәч»,— дип әйтмә,— дигән. Әби Гали киткәч үк:

«Кыйна, әтәч»,— дигән. Тотынган әтәч әбине кыйнарга, егет су коенып килгәнче кыйнаган. Әбинең ике кулын, бер аягын сындырган. Гали әйткән әбигә:

— Син шулай итеп җәймә белән атны да алып калгансың икән, хәзер үк китер. Бирмәсәң, әтәчтән үтертәм,— дигән.

Әбинең аягы-кулы сынган бит инде, ул урыныннан кузгала алмаган, әйткән егеткә:

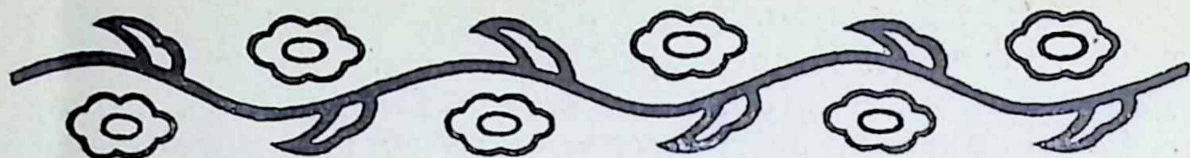
— Әнә шуннан үзең барып ал,— дигән.

Гали күрсәткән җирдән җәймәне, атны алган да әтәчне култык астына кыстырып кайтып киткән. Кайткач, эшнең ничек булганын энесенә сөйләп биргән.

Болар муллаларны тагын җыймакчы булганнар. Муллалар ашка кызыгып килгәннәр. Ике туган җәймәне җәеп тегеләрне бик нык сыйлап озатканнар. Икенче көнне болар муллаларны алтын өләшергә чакырганнар. «Инде алдамаслар»,— дип муллалар бик күп җыелганнар. Вәли атны ишек алдына алып чыккан да: «Алтын төкер, ат»,— дигән. Ат чиксез күп алтын төкергән. Муллалар күтәрә алган кадәр алтын алып киткәннәр. Шуннан соң, муллалар ике туганны: «Тагын өләшегез»,— дип аптыратып бетергәннәр. Болар, «муллалар туймый икән»,— дип бик каты ачуланганнар. Шуннан муллаларны алтын өләшәбез, дип чакырганнар болар. Муллалар, алтынны сизеп, тагын да күбрәк җыелганнар.

Муллалар җыелып беткәч, Гали әтәчне алып килгән дә: «Кыйна, әтәч»,— дигән. Шулай диюгә, тотынган бит әтәч муллаларны кыйнарга! Кыйный-кыйный бик күп мулланы үтергән. Калганнары аяксыз-кулсыз кайтып киткәннәр.

Ике туган, Гали белән Вәли: «Алтынга туймасагыз, шулай була ул»,— дип көлеп калганнар, ди.

САРАН БЕЛӘН ЮМАРТ

Борын-борын заманда, карга казначы, козгын азанчы булып торган чагында, булган икән, ди, бер Саран белән бер Юмарт. Көннәрдән беркөнне болар юлга чыкканнар. Кич булгач, бер җиргә ашарга утырганнар. Саран әйткән Юмартка:

— Минем капчыкның авызы чишелми, синең ризыкларыңны гына ашап торыйк әле,— дигән.

— Ярый, ашасак ашыйк,— дигән Юмарт.

Ашаганнар Юмарт азыгын. Бер көн ашаганнар болар Юмарт азыгын, ике көн ашаганнар, өченче көнне аның азыгы беткән. Кич булгач, Саран Юмартның йокыга киткәнен саклап кына яткан да торып качкан. Юмарт йокысыннан торса, Саран юк. Юмарт аптырап калмаган, үзенә бер юл белән киткән.

Бара торгач, Юмарт бер йортка килеп җиткән. Йортка керсә, анда беркем юк, ди, өстәл өстендә ярты калач кына ята, ди. Юмарт шул калачтан бер телем генә кисеп ашаган да: «Бу өйнең иясе бардыр әле»,— дип, сәке астына кереп яткан.

Бервакытны бу өйгә аю, төлке, тычкан килеп кергәннәр. Тычкан иптәшләренә әйткән:

— Минем мич башында бер чүлмәк көмешем бар иде,

мич башыннан сикереп төшкәндә ул «чылтырт» итеп кала торган иде,— дигән.

Аю әйткән:

— Минем казылмалы кара юл буенда ат башыдай алтыным бар иде, аны берәү казып караган, аз гына төшеп җитмәгән,— дигән.

Төлке әйткән:

— Минем дә казылмалы кара юл янында куй башыдай көмешем бар иде, аны кемдер казып караган, аз гына төшеп җитмәгән,— дигән.

Аю, төлке, тычкан, бу өйдә төн кунып, иртә белән тагын чыгып киткәннәр. Болар чыгып киткәч, Юмарт мич башыннан караган икән, анда бер чүлмәк көмеш утыра, ди. Алган бу моны. Аннан киткән казылмалы кара юл белән. Казылмалы юл буендагы ат башыдай алтынны да казып алган. Бераз киткәч, тагын бер казыла башлаган җир күргән. Казып караса, монысында куй башыдай көмеш ята, ди. Аны да алган.

Юмарт, бара торгач, бер урманга барып кергән. Урман эченнән барганда бер юан имән төбендә тапталган урын күргән дә бу:

— Тукта әле, дигән, агач башына менеп утырыйм әле, нәрсә булыр икән?— дигән. Шулай дигән дә агач башына менеп утырган. Кич булып, кояш баегач, имән төбенә пәриҗеннәр җыела башлаган. Байтагысы җыелгач, җеннәр башлыгы уртага килеп утырган да әйткән:

— Сукыр җен кайда?— дигән.

Сукыр җен килеп җитмәгән икән, аны алып килергә дип ике җенне җибәргән. Тегеләр барып, сукыр җенне бик хөрмәтләп күтәреп алып килгәннәр. Әлеге җеннәр башлыгы бу сукыр җеннән сораган:

— Син нигә соңга калдың?— дигән.

Сукыр җен торып әйткән:

— Минем кичегүемнең сәбәбе бар,— дигән.— Мин бер хан кызын сихерләп утырдым, аны инде миннән башка беркем дә дәвалый алмас,— дигән.

— Шулай да ничек дәвалыйсын сөйләп бир,— дигән җеннәрнең олысы.

Сукыр җен әйткән:

— Ул ханның,— дигән,— өч ел буена кысыр йөргән бер кара сыеры бар. Әгәр хан, шул сыерын суеп, ите белән шәһәр халкын сыйласа, бу кыз һичшиксез савыгыр,— дигән.

Таң атуга җеннәр тагын таралып беткәннәр.

Юмарт туп-туры әлеге хан шәһәренә киткән. Барып җиткәч, шәһәр читендәге бер ялгыз йортка кергән. Исәнлек-саулык сорашкач:

— Я, хуҗа, сезнең шәһәрдә нинди яңалыклар бар?— дип сораган.

— Яңалык шул,— дигән йорт хуҗасы,— безнең ханның кызы бик нык авырып китте, аның авыруына дару тапкан кешегә хан үзенең ханлыгын да, кызын да бирергә булды,— дигән.

— Ярый,— дигән Юмарт,— мин хан янына барып карыйм әле,— дигән.

Барган бу сарайга. Сарай сакчыларына үзенең дәвалаучы икәнен әйтеп, хан янына керергә рөхсәт сораган. Хан бу кешене сарайга кертергә кушкан. Кергәннән соң, Юмарт үзенең китабын караган була икән. Китабына карап торганнан соң әйткән бу:

— Синең көтүеңдә өч ел кысыр калган бер кара сыерың булыр, шул сыерны суеп, шәһәр халкын ашатып-эчертсәң, кызың терелер,— дигән.

Хан, моңа риза булып, нәкъ Юмарт әйткәнчә эшләгән. Күп тә узмаган, берничә көннән соң, ханның кызы терелгән. Хан Юмартка үзенең кызын да биргән, ханлыгын да биргән.

Көннәрдән беркөнне әлеге Саран да шушы шәһәргә килеп чыккан. Юмарт янына кереп, аннан ничек хан булуы, ничек патша кызына өйләнүе турында сораша башлаган. Юмарт моңа башыннан кичергәннәрнең барысын да бәйнә-бәйнә сөйләп биргән.

Саран моның болай тиз баюына бик кызыккан. Ул да чыгып киткән киекләр торган йортны эзләп. Барып кергән бу

әлеге өй эченә. Барып керсә, өстәлдә баягыча ярты калач ята, ди. Саран ул калачны алган да үзенең капчыгына салган. Аннары, Юмарт өйрәтүенчә, сәке астына кереп яткан. Бервакытны кайтып кергән иң беренче булып тычкан, аннан соң кайтып кергән төлке, иң соңыннан аю кайтып кергән лап-лап басып.

Карасалар, өстәлдә калач юк. Киекләргә шик төшкән.

— Мөгаен, монда кем дә булса берәү кергән булыр,— дигән төлке. Аю тычканга әйткән:

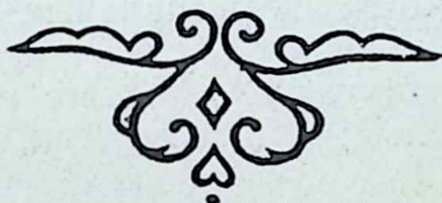
— Эзләп кара әле, кем бар икән монда?— дигән.

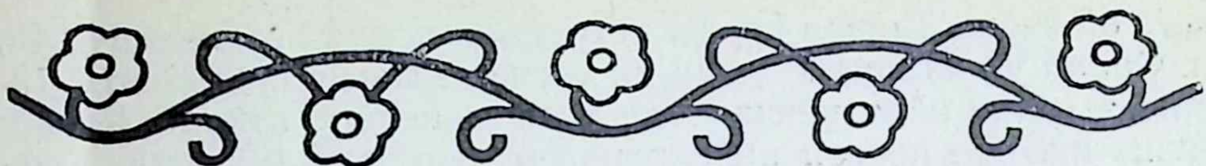
Тычкан мич башын караган, анда һичкем күренмәгән. Аю әйткән:

— Сәке астына кереп кара!— дигән.

Тычкан сәке астына кереп киткән дә Саранны тартып чыгарган. Тычкан Сараның өстенә сикергән, төлке битен тырнап ерткан, аю моны сугып еккан.

Шулай итеп, Саран, үзенең саранлыгы аркасында, хур булган, баемаган да, артмаган да.

ӨЧ СОРАУ

Борын-борын заманда бар иде, ди, бер ятим егет. Бар иде, ди, моның ике өе: аның берсе кешенеке, икенчесе күршенеке иде, ди; өйләрен, салам белән мүкләгән, күк белән терәткән иде, ди.

Көннәрдән беркөнне менә шушы егет эш эзләргә дип читкә чыгып китә. Көн китә, ди, бу, төн китә, ди. Шулай бара торгач, барып җитә, ди, ашлык чәчеп йөрүче бер кеше янына. Егет әйтә:

— Эшләрең уң булсын, уңышларың мул булсын, абзый кеше,— ди.

— Шулай булсын, улым,— ди теге кеше. Аннары юлчы егеттән сораша башлый: «Каян киләсең, кай җирләргә барасың?— ди. Егет:

— Эш эзләргә чыктым, абзый кеше,— ди.

Шуннан соң игенче әйтә:

— Ярар, егет, ди, эш кешесенең эштә, юл кешесенең юлда булуы яхшы, ди. Уйлана-уйлана барсаң, юлың кыскарак булыр, мин сиңа бер-ике хикмәтле сүз әйтим, җавабын уйлап таба алсаң, килеп әйтерсең,— ди.

— Ярар, абзый,— ди егет,— әйтеп кара,— ди.

Теге кеше, тубалын асып, ашлык чәчәргә тотына. Уч тутырып ашлык ала да чәчеп җибәрә.

— Менә бер тапкыр чәчтем, бусы бурычымны түләргә булыр,— ди. Икенче мәртәбә сибеп җибәрә дә:— Менә моны-

сы бурычка биреп торуым,— ди. Шуннан өченче тапкыр чәчеп җибәрә дә:— Монысы кадерле кунакларым өчен,— ди.

Егет уйга кала: «Бу нәрсә булыр икән?»— ди.

— Ярар, абзый,— ди егет,— син миңа бераз гына уйларга бир,— ди.

— Уйла-уйла, улым,— ди игенче, шулай ди дә ашлыгын чәчеп китә. Озак та үтми, әйләнеп килеп җитә дә егеттән сорый:

— Я, нихәл, улым, берәр нәрсә чыгамы?— ди.

— Абзый кеше,— ди юлчы егет,— синең соң әти-әниләрең бармы?

— Бар,— ди теге.

— Яшь вакытында алар сине тәрбияләгәндер бит?— ди егет.

— Тәрбияләделәр,— ди игенче.

— Алайса, беренче чәчкәнең аларны тәрбияләү өчен булды.

— Дөрес әйтәсең, улым, беренчесен шулай бурычымны түләр өчен чәчтем.

— Синең ир балаларың бармы?— ди егет.

— Бар,— ди теге кеше.

— Алай булгач, икенче тапкыр чәчкәнең чыннан да бурычка биреп тору була, хәзергә син балаларыңны тәрбиялисең, ашатасың-эчертәсең, алар сиңа бурычлы булып калалар,— ди.

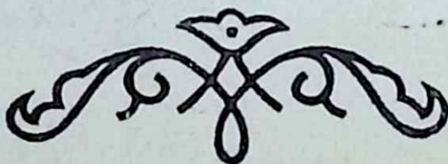
— Бусын да бик дөрес әйттең,— ди игенче.

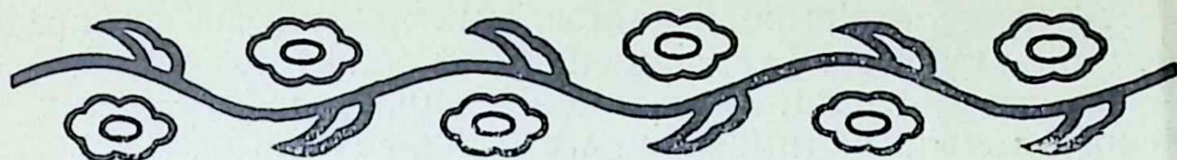
— Синең кызларың бармы?— дип сорый егет.

— Бар...

— Алар синең кадерле кунакларың кебек кенә бит, үсеп җитү белән, синнән китәләр бит алар,— ди егет.— Өченче тапкыр чәчкәнең әнә шул кадерле кунакларың өчен булды,— ди.

— Бик дөрес әйтәсең, тапкыр егет икәнсең,— ди игенче, егетне мактап.

ӘТӘЧ ПАТША

лек заманда бер тавык кетәгендә яшәгән икән, ди, бер әтәч.

Бу әтәч ишек алдында, түшен кабартып, як-ягына карангалап, эре генә атлап йөрергә ярата икән, ди. Беркөнне шулай кукраеп йөргән-йөргән дә, бер биек койма башына менеп баскан, ди, бу:

— Ки-ке-рикүк! Ки-ке-рикүк! Мин — шаһ-әтәч, патша-әтәч, мин — хан-әтәч, солтан-әтәч!— дип кычкыра башлаган, ди.

— Чибәркәйләрем, сөекле карабикәләрем, чуарбикәләрем, акбикәләрем! Әйтегезче, дөньяда матурлардан матур кем матур, батырлардан батыр кем батыр?

Шул тирәдә йөргән тавыклар: карабикәләр, чуарбикәләр, акбикәләр йөгерә-йөгерә җыелдылар, ди, моның янына. Җыелдылар да, ди, төрле яктан җырлый да башладылар, ди.

— Кая инде, кая инде ул безнең бөек ханыбыз белән тиң булу. Кая инде, кая инде ул безнең мактаулы шаһыбыз, сөекле падишабыз белән тиңләшерлек кеше? Юк, юк, юк, юк инде ул, ханыбыз, солтаныбыз, синнән акыллы да, синнән матур да, синнән батыр да юк инде бу дөньяда!

Әтәч тагын да көчлерәк итеп:

— Ки-ке-рикүк! Ки-ке-рикүк!— дип кычкырды да, ди, тагын сорады, ди, болардан:

— Арслан тавышыннан да көчлерәк тавыш кемдә бар? Кемнең аягы куәтлерәк тә, кемнең киеме зиннәтлерәк?

— Кемнең булсын, синең киемең зиннәтлерәк, падишабыз, синең аякларың тимердән дә ныграк, солтаныбыз, синең тавышың арслан тавышыннан да гайрәтлерәк, куәтле ханыбыз, дип җырлаштылар, ди, тавыклар.

Әтәч масаюыннан шартларга җитте, ди. Шуннан соң кикриген тагын да югарырак чөеп җибәрде дә, ди:

— Ки-ке-ри-күк! Ки-ке-ри-күк! Карагыз әле, хатыннар, дөньяда кемнең тәхете биегрәк тә, кемнең башындагы таҗы затлырак? — дип сорады, ди.

Тавыклар йөгерә-йөгерә биек койманың янына ук килделәр дә, ди, кукраеп утырган әтәчкә башларын иеп:

— Тәхетләрдән биек, синең тәхетең биек, таҗлардан затлы, синең таҗың затлы! Син бит безнең бердәнбер шаһыбыз, син бит безнең бердәнбер падишабыз!— дип әйттеләр, ди.

Шул арада өйдән юан пешекче чыгып, аяк очларына гына басып койма янына килде дә, ди, әтәчне эләктереп тә алды, ди.

— Менә бәла! Менә кайгы!

Пешекче, биленнән пычагын алып, бөек шаһның башын чабып өзде дә, ди, мактаулы ханның зиннәтле киемнәрен йолкып ташлап, җиңелмәс солтанның итеннән тәмле шулпа пешерде, ди.

Ә кешеләр ашыйлар-ашыйлар икән дә, ашны мактап:

— Ай-яй, тәмле икән бу әтәч! Ай-яй, симез икән бу әтәч!— дип әйтәләр икән, ди.

55 тиен.

ТАТАРСТАН КИТАП НӘШРИЯТЫ
1960